

İBADETLERLE İLGİLİ FETVALAR VE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Sevim ÜNAL *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 06 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 18 Aralık 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2024, **Atf:** Ünal, Sevim. "İbadetlerle İlgili Fetvalar ve Yapay Zekâ Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Özel Sayı: Yapay Zeka ve İlahiyat: Yeni Paradigmalar Aralık 2024): 161-192.

DOI: 10.33415/daad.1580752

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 06 November 2024, **Accepted:** 18 December 2024, **Published:** 31 December 2024, **Cite as:** Ünal, Sevim. "Fatwas Related to Worship and Artificial Intelligence Applications: A Comparative Analysis". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/3 (Special Issue: Artificial Intelligence and Theology: New Paradigms, December 2024): 161-192.

DOI: 10.33415/daad.1580752



Öz

İslami bilgi üretimi ve paylaşımının dijital dönüşümü kapsamında yapay zekâ uygulamalarının dinî sorulara verdiği cevapları inceleyen bu araştırma, Din İşleri Yüksek Kurulu fetvaları ile ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot sistemlerinin cevaplarını karşılaştırmalı olarak analiz etmektedir. İbadetler özelinde seçilen 20 fetva sorusuna verilen toplam 80 cevap, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bulgular; yapay zekâ uygulamalarının temel dinî hükümlerde genel bir mutabakat sergilediğini, ancak detaylı meselelerde farklılaşarak hatalı fetvalar verebildiğini, tutarsızlıklar gösterdiğini ve birbirleriyle çelişkili hükümler bildirdiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar, yapay zekâ teknolojisinin dinî bilgi üretimi ve paylaşımında tek başına bir fetva kaynağı olarak görülmemesi gerektiğini ancak yardımcı bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

* Dr., Karşıyaka İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, sevimileri35@hotmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-5823-6874. Dr., Karşıyaka District Directorate of National Education, sevimileri35@hotmail.com, Orcid: orcid.org/0000-0001-5823-6874.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Fetva, Yapay Zekâ, İbadet, Karşılaştırmalı Analiz.

Fatwas Related to Worship and Artificial Intelligence Applications: A Comparative Analysis

Extended Abstract

This comprehensive research presents a comparative analysis of religious rulings (fatwas) concerning Islamic worship practices, examining responses from the Turkish Directorate of Religious Affairs' High Council (DIYK) and leading artificial intelligence applications including ChatGPT, Google Gemini, and Microsoft Copilot. The study employs qualitative research methodology with comparative content analysis, examining 20 questions across five fundamental Islamic worship categories: prayer, fasting, alms-giving, pilgrimage, and sacrifice. The research analyzes 80 responses in total, with data collection conducted in October 2024 utilizing the most current versions of the AI applications.

The analysis reveals significant differences in response approaches, with Google Gemini providing the most comprehensive responses averaging 276 words, followed by ChatGPT with 219 words, DIYK with 79 words, and Microsoft Copilot with 62 words. This variance reflects fundamental differences in how each platform approaches religious queries, with Gemini favoring detailed explanations, while DIYK maintains traditional concise fatwa formatting, and Copilot opts for essential information delivery. Content analysis demonstrates general consensus in fundamental religious rulings while revealing significant variations in detailed matters and methodological approaches. The highest similarity with DIYK rulings was found in prayer-related questions, suggesting AI systems have developed reliable understanding of basic Islamic prayer requirements. However, the greatest divergence appeared in sacrifice-related rulings, indicating challenges in processing more complex ritualistic requirements.

Methodological approaches varied significantly across platforms. DIYK demonstrated systematic reference to classical Islamic sources, maintaining traditional scholarly approaches. ChatGPT employed a structured approach with subtopics and practical examples, reflecting a modern educational methodology. Gemini showed a strong tendency to reference DIYK sources while incorporating contemporary explanatory frameworks. Copilot maintained a minimal approach focusing on basic information. In terms of source usage and documentation, DIYK consistently referenced classical Islamic jurisprudence texts, maintaining traditional scholarly standards. AI applications showed varying levels of source citation, with Gemini notably attempting to align with DIYK's reference framework, while ChatGPT balanced between classical and contemporary sources, and Copilot displayed minimal source attribution.

The study identified distinct characteristics in language use and religious sensitivity across platforms that significantly impact the user experience and reliability of religious information. DIYK employed formal academic language reflecting institutional authority, maintaining traditional scholarly discourse patterns. ChatGPT adopted an educational tone with explanatory emphasis, making complex religious concepts more accessible to general audiences. Gemini presented a balanced combination of academic and practical language, bridging traditional and contemporary communication styles. Copilot utilized simple, accessible language focusing on core information, prioritizing clarity over comprehensive coverage. Regarding religious sensitivity, each platform demonstrated unique approaches to handling delicate religious matters. DIYK provided evidence-based definitive rulings, maintaining traditional authority structures. ChatGPT maintai-

ned an objective perspective with academic references, attempting to balance accessibility with authenticity. Gemini took a cautious approach with referrals to religious scholars, acknowledging the limitations of AI in religious interpretation. Copilot offered general statements avoiding deep religious analysis, recognizing boundaries between technological assistance and religious authority.

The research suggests several key recommendations for improvement in the integration of AI technology with religious guidance. Technical enhancement should focus on systematic integration of classical Islamic sources into AI databases, ensuring comprehensive coverage of traditional religious scholarship. Development of specialized algorithms for balanced representation of schools of thought would improve the accuracy and reliability of AI-generated religious guidance. Implementation of mechanisms aligned with fatwa methodology would ensure greater consistency with traditional religious ruling practices. User safety considerations necessitate clear communication of AI limitations in religious matters, preventing misunderstanding or misapplication of religious guidance. Development of referral systems for complex religious questions would ensure appropriate escalation to human religious scholars when necessary. Implementation of error minimization protocols would reduce the risk of incorrect or inappropriate religious guidance being generated by AI systems.

Academic development recommendations include regular evaluation of AI performance in religious contexts, ensuring continuous improvement and adaptation to emerging religious questions. Monitoring of AI learning processes considering religious sensitivities would help maintain appropriate boundaries and respect for religious traditions. Support for interdisciplinary research in digital religious ruling mechanisms would foster innovation while preserving religious authenticity. The study concludes that while AI applications demonstrate capability in handling basic religious queries, significant limitations exist in dealing with complex religious matters. The research highlights the need for continued development in AI systems' religious knowledge processing while maintaining appropriate boundaries and safeguards in religious ruling generation. This research contributes to the understanding of AI applications in religious contexts and provides a framework for future developments in digital religious guidance systems, emphasizing the importance of maintaining religious authenticity while leveraging technological advancements for religious information dissemination.

Keywords: Religious Education, Fatwa, Artificial Intelligence, Worship, Comparative Analysis.

Giriş

21. yüzyılda teknolojik gelişmeler İslami bilgi üretimi ve paylaşımı süreçlerinde önemli değişimlere yol açmıştır. Dinî toplumlar bu dönüşüme adapte olmaya çalışırken, geleneksel bilgi aktarım yöntemleri dijital çağın gereklilikleriyle şekillenmektedir.¹ Özellikle yapay zekâ destekli derin öğrenmeyi içeren büyük dil modellerinin gelişimiyle birlikte insan seviyesinde metin işleme, anla-

¹ Ali Polat vd., "An Inquiry into the Application of Artificial Intelligence on Fatwa", *Digital Transformation in Islamic Finance*, ed. Yasushi Suzuki- Mohammad Dulal Miah (London: Routledge, 2022), 274.

ma ve üretme yeteneğine ulaşılmıştır.² Bu gelişme dinî sorgulamaların doğasını değiştirirken, farklı mezhep ve görüşlerin dengeli temsiline de olanak tanımaktadır. Yapay zekâ uygulamalarının fetva verme süreçlerindeki rolü, dinî otoriteler arasında tartışmalara yol açarken, bu noktada İslami ilimlerin metodolojik yapısı ile teknolojik yeniliklerin entegrasyonu önem kazanmaktadır.³

Fetva mekanizmalarının dijitalleşmesinde, İslam hukukunun temel prensipleriyle uyum konusu öne çıkmaktadır. Geleneksel ulema ile teknolojik sistemler arasında denge arayışı sürerken⁴ şer'î hükümlerin dijital ortamda yorumlanması çeşitli zorlukları beraberinde getirmektedir. Makâsıd-ı şer'îa perspektifinden yapay zekâ kullanımı kritik bir tartışma alanı oluştururken modern teknolojinin İslami prensiplerle uyumlu kullanımı için modeller geliştirilmektedir.⁵ Yapay zekâ destekli fetva sistemlerinin toplumsal kabulü ve güvenilirliği tartışılırken, dinî otoritelerin dijital çağdaki rolünün yeniden tanımlanması gündeme gelmektedir. Yapay zekâ gelişmeleri, din–teknoloji ilişkisinin felsefi boyutlarını da gündeme getirmekte, insan–makine etkileşiminin dinî boyutları yeni araştırma alanları açmaktadır.⁶

Yapay zekâ ve din ilişkisi üzerine literatürde çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Kausar, Leghari ve Soomro⁷ İslam hukukunun yapay zekâ ile uyumluluğunu modern dünya bağlamında incelerken; Altun⁸ fikhî açıdan yapay zekânın sınırlarını, Demir⁹ ise hukuki kişilik ve sorumluluk boyutlarını değerlendirmektedir. Polat, Khan ve Bashir¹⁰ yapay zekânın fetva mekanizmalarına entegrasyonunu analiz ederek, teknolojik ve dinî kriterler arasındaki uyumun öne-

² Zichong Wang vd., "History, Development, and Principles of Large Language Models: An Introductory Survey", *AI and Ethics*, (Ekim 2024), 15-17.

³ Ezieddin Elmahjub, "Artificial Intelligence (AI) in Islamic Ethics: Towards Pluralist Ethical Benchmarking for AI", *Philosophy & Technology* 36/4 (Kasım 2023), 73.

⁴ Muhammed Latif Altun, "Yapay Zekâ Üzerine Fikhî Bir Analiz", *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (Ocak 2024), 232.

⁵ Suud Sarim Karimullah, "The Application of Artificial Intelligence in Islamic Law Discovery", *Mutawasith Jurnal Hukum Islam* 6 (Aralık 2023), 112.

⁶ Hasan Kafalı, "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (Haziran 2019), 146.

⁷ Shabana Kausar vd., "Analysis of the Islamic Law and Its Compatibility with Artificial Intelligence as a Emerging Challenge of the Modern World", *Annals of Human and Social Sciences* 5/1 (2024), 99-114.

⁸ Altun, "Yapay Zekâ Üzerine Fikhî Bir Analiz".

⁹ Abdullah Demir, "İslam Hukukuna Göre Yapay Zekânın Hukuki Kişiliği, Sorumluluğu ve Etik Yönü", *Journal of Quranic Studies and Modern Science* 5/9 (2024), 30-41.

¹⁰ Polat vd., "An Inquiry into the Application of Artificial Intelligence on Fatwa".

mini vurgulamaktadır. Efe¹¹ yapay zekânın dinî alandaki uygulamalarının etik boyutunu ele alırken, Singler¹² ve Lane¹³ din-yapay zekâ ilişkisine metodolojik yaklaşımlar sunmaktadır. Geraci¹⁴ ise yapay zekânın “Apokaliptik” niteliğine dikkat çekerek, teknolojinin dinî değerler üzerindeki potansiyel etkilerini tartışmaktadır.

Mevcut literatür değerlendirmeleri ışığında, yapay zekâ uygulamalarının ibadet ve fetva süreçlerindeki rolü hem teknik yetkinlik hem de dinî hassasiyetler bakımından dikkatle irdelenmesi gereken çok boyutlu bir araştırma alanını oluşturmaktadır. Dijital teknolojilerin gelişimiyle dinî hizmetlerin sunumunun yaşadığı dönüşüm fırsatlarla birlikte sorunlar da oluşturmaktadır.¹⁵ Bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bünyesindeki Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), Türkiye’de dinî görüş açıklamaya yetkili en üst kurum olarak öne çıkarken, elektronik fetva sistemiyle vatandaşlara hızlı ve güvenilir dinî bilgi sunulmaktadır.¹⁶

DİYK’nin dijital alandaki çalışmalarına karşılık yapay zekâ sistemlerinin fetva verme sürecindeki rolü tartışma konusu olmaktadır. Bu sistemler, İslam hukukunda gerekli görülen ehliyet ve zimmet gibi manevi niteliklere sahip olmadığından fetva verme yetkisine sahip olamamakta, ancak mevcut fetvaları aktarma ve din öğretiminde yardımcı araç olarak kullanılabilir. ¹⁷ DİB dijital platformlardaki varlığını arttırırken, yapay zekâ uygulamalarının bu alandaki etkinliği de giderek genişlemektedir.¹⁸

¹¹ Ahmet Efe, “Yapay Zekâ Risklerinin Etik Yönünden Değerlendirilmesi”, *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 3/1 (Haziran 2021), 1-24.

¹² Beth Singler, “An Introduction to Artificial Intelligence and Religion for the Religious Studies Scholar”, *Implicit Religion* 20 (2018), 215-231.

¹³ Justin E. Lane, *Understanding Religion Through Artificial Intelligence: Bonding and Belief* (London: Bloomsbury Academic, 2021).

¹⁴ Robert M. Geraci, “Apocalyptic AI: Religion and the Promise of Artificial Intelligence”, *Journal of the American Academy of Religion* 76/1 (2008), 138-166.

¹⁵ Gary R. Bunt, *Islam in the Digital Age E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments* (London: Pluto Press, 2003), 13.

¹⁶ Ömer Menekşe, “Fıkıh ve Fetva Anlayışının Yayılmasında Bilgi ve İletişim Teknolojilerinden Faydalanma: Bir Teknoloji Uzmanının Görüşü”, *Diyanet İlmî Dergi* 53/1 (01 Ocak 2017), 131-154; Emine Bozkurt, “Dijital Çağda İslam: E-Cihad Online Fetvalar ve Siber İslami Çevreler”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 293-296.

¹⁷ Ülfe Görgülü-Sena Kesgin, “Yapay Zekâ Robotlara Ahlâki ve Hukuki Statü Tanınması Problematikliği -İslam Ahlâki ve Hukuku Açısından Bir Değerlendirme-”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Aralık 2021), 56-58.

¹⁸ Mustafa Çuhadar, “Dijitalleşen Din ve Diyanet”, *Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)*, ed. Mete Çamdereli vd. (İstanbul: Köprü Kitapları, 2015), 194.

Yapay zekâ, insan zekâsının bilişsel fonksiyonlarını simüle eden bilgisayar sistemleri olarak tanımlanmaktayken,¹⁹ büyük dil modelleri milyarlarca parametreye sahip derin öğrenme sistemleri olarak bilinmektedir.²⁰ Bu kapsamda ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot gibi sistemler, doğal dil işleme yetenekleriyle dinî sorulara cevap verebilme kapasitesine ulaşmıştır.²¹ Dinî sorulara cevap verme ve fetva usulü, İslam hukuku geleneğinde önemli bir konuda yer almaktadır. Bu faaliyet, Müslümanların günlük yaşamlarında karşılaştıkları dinî meselelere çözüm üretmek amacıyla geliştirilmiş sistemli bir metodolojiye dayanmaktadır.²² Bu bağlamda DİYK'nin fetva usulü, kurumsal bir tecrübeyi yansıtmakta ve modern dönemin ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmaktadır. Ayrıca Kur'an'ı doğru ve sağlıklı anlama konusunda sünnetin ve sahabenin yol göstericiliğini gerekli görmekte, metodolojik tutarlılık ilkesiyle hareket etmektedir.²³

Yaygın din eğitimi perspektifinden fetva kurumu, dinî bilginin güvenilir kaynaklardan topluma aktarılmasında önemli bir işlev görmektedir.²⁴ Özellikle dijital çağda fetva kurumunun önemi artmakta, toplumun dinî konulardaki soru ve sorunlarının çözümü için güvenilir bilgi kaynaklarına başvurma ihtiyacı öne çıkmaktadır. Fetva kurumu, geleneksel işlevini modern bir formatta sürdürürken, dinî bilginin güvenilir kaynaklardan geniş kitlelere hızlı ve etkili bir şekilde ulaştırılmasını sağlamaktadır.²⁵

Bu teorik çerçeve doğrultusunda, yapay zekâ sistemlerinin dinî sorulara verdiği cevapları DİYK'nin kurumsal fetva yaklaşımıyla karşılaştırmalı olarak analiz etmek bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Giderek yaygınlaşan yapay zekâ uygulamalarının dinî bilgi üretimi ve paylaşımındaki rolünün daha iyi anlaşılmasına

¹⁹ Harun Pirim, "Yapay Zeka", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 1/1 (Haziran 2006), 83.

²⁰ Yifan Yao vd., "A Survey on Large Language Model (LLM) Security and Privacy: The Good, the Bad, and the Ugly", *High-Confidence Computing* 4/2 (Haziran 2024), 100211.

²¹ Jin K. Kim vd., "Chatgpt and Large Language Model (LLM) Chatbots: The Current State of Acceptability and a Proposal for Guidelines on Utilization in Academic Medicine", *Journal of Pediatric Urology* 19/5 (Ekim 2023), 601.

²² Ahmet Yaman, "T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Yöntemi", *Diyanet Araştırma İlmî Dergi* 1/1 (Aralık 2019), 294.

²³ Mustafa Bülent Dadaş, "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25 (2015), 44.

²⁴ Kamil Coştu, "2012-2015 Yılları Arasında Din İşleri Yüksek Kurulu'na İntikal Eden Soruların Yaygın Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (Aralık 2017), 1077.

²⁵ Emine Kaya, "Türk Halk Dindarlığının Diyanet Medyasına Yansımaları", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 283.

katkı sağlamayı hedefleyen bu çalışmada; namaz, oruç, zekât, hac ve kurban ibadetleriyle ilgili fetvalara odaklanılmış ve bu araştırmanın temel amacından hareketle aşağıda yer alan sorulara cevap aranmıştır:

1. DİYK ve yapay zekâ uygulamalarının (ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot) ibadetlerle ilgili sorulara verdikleri cevapların genel özellikleri nelerdir?
2. Sorulara verilen cevapların ibadetler bazında karşılaştırılmasında öne çıkan hususlar nelerdir?
3. Yapay zekâ uygulamalarının verdiği cevaplar, DİYK’de yer alan cevaplarla hangi benzerlik ve farklılıkları göstermektedir?
4. Yapay zekâ uygulamalarının ibadetlerle ilgili sorulara verdiği cevaplarda ne gibi tutarsızlıklar ve sorunlar ortaya çıkmaktadır?

Bu araştırma kapsamında gerçekleştirilen analizler, teknolojik ilerlemelerin dinî alandaki yansımalarını kavramak ve gelecekte ortaya çıkabilecek muhtemel sorunları öngörmek açısından önem taşımaktadır. Özellikle yapay zekâ sistemlerinin dinî sorulara verdiği cevapların DİYK fetvaları ile karşılaştırmalı analizi, hem bu sistemlerin dinî bilgi üretme kapasitelerinin anlaşılması hem de dijital fetva mekanizmalarının güvenilirliğinin değerlendirilmesi açısından kritik veriler sunmaktadır.

1. Yöntem

Bu çalışmanın metodolojisinde nitel araştırma modeli benimsenmiş ve karşılaştırmalı içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. İçerik analizi, iletilerin açık, nesnel, ölçülebilir ve doğrulanabilir bir açıklamasını yapabilmek amacıyla kullanılmaktadır.²⁶ Toplanan verileri derinlemesine inceleyerek benzer verileri belirli kavramlar ve temalar altında bir araya getirme ve bunları okuyucunun anlayacağı şekilde düzenleme sürecini ifade eden içerik analizi dört aşamada gerçekleştirilmektedir.²⁷

- Verilerin Kodlanması: Eldeki verilerin incelenerek anlamlı bölümlere ayrılması,

²⁶ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006), 11.

²⁷ Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008), 260-267.

- Temaların Bulunması: Belirlenen kodların incelenerek ortak yönlerinin tespit edilmesi ve birbiriyle ilişkili kodların uygun temalar altında toplanması,
- Verilerin Düzenlenmesi: Verilerin kod ve temalara göre organize edilmesi,
- Bulguların Yorumlanması: Düzenlenmiş verilerin detaylı bir şekilde incelenerek anlamlı sonuçlar çıkarılmasından oluşmaktadır.

1.1. Verilerin Toplanması

Veri toplama süreci iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada DİYK web sitesinden belirlenen kategorilerdeki fetvalar sistematik olarak derlenmiştir. Fetvaların seçiminde güncellik, sık karşılaşılan meseleler olması, farklı boyutları ele alması ve detaylı cevap içermesi kriterleri göz önünde bulundurulmuştur. İkinci aşamada ise seçilen fetvalardaki sorular birebir aynı ifadelerle yapay zekâ uygulamalarına (ChatGPT, Gemini ve Copilot) yöneltilmiştir. Her bir sorunun üç farklı yapay zekâ uygulamasına sorulması ve cevapların kaydedilmesi 23-26 Ekim 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Veri toplama sürecinde yapay zekâ uygulamalarının en güncel versiyonları kullanılmıştır. Veri toplama sürecinde soruların aynı format ve üslupta sorulması, her uygulamada aynı sırayla soru sorulması, cevapların tam metinlerinin kaydedilmesi ve uygulamaların verdiği referansların not edilmesi hususlarına dikkat edilmiştir.

Veri toplama sürecinde birincil veri kaynağı olarak DİYK'nin resmî web sitesinde²⁸ yayınlanan fetvalar kullanılmıştır. Namaz, oruç, zekât, hac ve kurban ibadetlerine ilişkin sorular, yapay zekâ uygulamalarına da yöneltilerek cevaplardan oluşan içerik elde edilmiştir.

Tablo-1: DİYK Standart Fetva Sorularından Bu Araştırma Kapsamına Alınan Sorular

İbadetler	Soru No	Sorular
Namaz	N1	Bedeninde dövme bulunan kişinin namazı geçerli olur mu?
	N2	İşitme engelliler namaz kılarken kıraat ve tesbîhatı nasıl yaparlar?

²⁸ DİB, "Fetvâ Usulü".

	N3	İmama uyan kimse nasıl niyet eder?
	N4	Namaz hangi hâllerde bozulabilir?
Oruç	O1	Oruç tutmakla yükümlü olmanın şartları nedir?
	O2	Cuma günleri oruç tutmanın hükmü nedir?
	O3	Uçakla seyahat eden oruçlu kişi iftarını nereye göre yapar?
	O4	Unutarak yiyen kişiye oruçlu olduğunun hatırlatılması gerekir mi?
Zekât	Z1	Zekât kimlere verilmez?
	Z2	Fakir insanların yaşadığı bölgelerde “su kuyusu” açılması için bir hayır kurumuna yapılan bağış, zekât yerine geçer mi?
	Z3	Kadınların, ziynet eşyasından zekât vermeleri gerekir mi?
	Z4	Afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri (konteyner, çadır, konut) yapılması caiz midir?
Hac	H1	Bankada vadeli hesapta bekletilen para ile hac yapılır mı?
	H2	Kur’a sistemi dışında hacca gidebilmek için farklı yöntemlere başvurmak caiz midir?
	H3	İhramsız olarak Mekke’ye girmenin hükmü nedir?
	H4	Hacca görevli olarak giden kişinin hac borcu düşer mi?
Kurban	K1	Kurban Bayramı günü kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî dayanağı var mıdır?
	K2	Vekâleten kurban kesen hayır kurumları dağıtamadıkları ve telef olma ihtimali olan etleri daha sonra mislini almak üzere kasaplara verebilirler mi?
	K3	İhmal sebebi ile kurban kesmeyen kimse ne yapmalıdır?
	K4	Gebe hayvanın kurban edilmesi caiz midir? Kurbanlık hayvanın kurban edilmeden önce doğurması durumunda ne yapılmalıdır?

İnceleme kapsamına alınan sorular belirlenirken maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Her bir ibadete ait mevcut sorular arasından dörder soru seçilmiştir (Tablo-1). Böylece toplamda 20 soru ile DİYK ve yapay zekâ uygulamalarının sorulara verdiği 80 cevap araştırmanın veri setini oluşturmuştur.

1.2. Verilerin Analizi

Verilerin analiz edilmesi sürecinde ise araştırmada toplanan veriler içerik analizinin gerektirdiği dört aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk olarak verilerin kodlanması aşaması gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada hem DİYK fetvaları hem de yapay zekâ uygulamalarının

cevapları dikkatle okunmuş ve anlamlı bölümlere ayrılmıştır. İkinci aşama olan temaların bulunmasına yönelik olarak kodlanan veriler iki tema altında bir araya getirilmiştir. İlk temada fetva sorularına verilen cevaplar ibadetler özelinde kategorik bir şekilde kodlanarak karşılaştırmalı analiz gerçekleştirilmiştir. İkinci temada ise benzerlik ve farklılıklar; içerik, metodoloji, kullanılan dil ve üslup ile kaynak kullanımı kodları üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Temalar oluşturulurken içsel homojenlik (temaların kendi içinde anlamlı bir bütün oluşturması) ve dışsal heterojenlik (temaların birbirinden belirgin şekilde farklılaşması)²⁹ ilkeleri gözetilmiştir. Belirlenen kod ve temalar çerçevesinde, DİYK'nin fetvaları ile yapay zekâ uygulamalarının cevapları düzenlenerek çok yönlü ve karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular ise hem araştırmanın amacı hem de belirlenen temalar dikkate alınarak raporlanmış ve yorumlanmıştır.

2. Bulgular

170 | db

Bu bölümde temel ibadetler hakkındaki sorulara DİYK ve üç farklı yapay zekâ uygulamasının verdiği cevapların analiz edilmesiyle elde edilen bulgular yer almaktadır. Cevapların içerik analizine geçmeden önce her bir uygulamanın cevap verirken kullandığı ortalama kelime sayısı tespit edilmiştir. Bu sonuca göre Gemini ortalama 276 kelimeyle en kapsamlı ve detaylı cevapları verirken, bunu 219 kelimelik ortalama ile ChatGPT takip etmiştir. DİYK cevapları ortalama 79 kelime ile daha özlü bir yapı sergilerken Copilot'un cevapları ortalama 62 kelime ile en kısa cevaplar olarak kaydedilmiştir. Bu niceliksel farklılık, uygulamaların cevap verme yaklaşımlarındaki detaylandırmalara ilişkin ipuçları da vermektedir.

2.1. İbadetlerle İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

Bu başlıkta çalışma kapsamında yer alan namaz, oruç, zekât, hac ve kurban ibadetlerine ilişkin bulgular yer almaktadır. Bu bulgular hem DİYK tarafından verilen yanıtları hem de yapay zekâ uygulamalarının verdiği cevapları içermektedir. Cevapların fetva soruları ekseninde ayrı ayrı verilmesi karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye olanak tanımaktadır.

²⁹ Hüner Şencan, *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005), 535-536.

2.1.1. Namaz ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

N1- “Bedeninde dövme bulunan kişinin namazı geçerli olur mu?” sorusu DİYK tarafından üç boyutlu bir şekilde ele alınmıştır: Dövmenin cahiliye âdeti ve dinen yasak olduğu belirtilmiş, cilt üzerinde tabaka oluşturmeyen dövmelemlerin abdest ve gusle engel olmadığı açıklanmıştır. Deriyle suyun temasını engelleyen dövmelemlerin namaza engel olduğu belirtilirken, deriyle tabaka oluşturup da çıkarılması mümkün olmayan dövmelemlerin ise deri hükmünü alacağı ve namaza engel olmayacağı belirtilmiştir.³⁰ ChatGPT, dövme bulunan kişinin namazının geçerli olduğunu söylerken hem dövme yaptırmanın hükmüne hem de namazın geçerlilik şartlarına değinmiştir. Gemini, DİYK’yi referans göstererek oradaki açıklamalara doğrudan yer vermiştir. Ek olarak “Dövme yaptırmak İslam dininde caiz değildir. Hz. Peygamber, vücuda dövme yapmak, dişleri incelterek seyrekleştirmek gibi amelîyeleri; yaratılışı değiştirmek, fıtratı bozmak kapsamında değerlendirmiş ve bunu yapanların yaptırılanların Allah’ın rahmetinden uzak olacağını bildirmiştir.” ifadeleriyle açıklamaları desteklemiştir. Açıklamaların sonunda ise detaylı bilgi için hem link vermiş hem de bir din alimine danışılmasını³¹ tavsiye etmiştir. Copilot ise “Dövme yaptırmak İslam’da mekruh (yani hoş karşılanmayan) bir davranış olarak kabul edilir. Ancak, dövmenin varlığı namazın kabul edilmesine doğrudan engel teşkil etmez.” açıklamasıyla diğer cevaplara benzer bir şekilde cevaplamış, ancak diğerleri kadar detaylı ve kapsamlı bilgi vermemiştir.

N2- “İşitme engelliler namaz kılarırken kıraat ve tesbîhatı nasıl yaparlar?” sorusuna DİYK, el-Fetâva'l-Hindiyye ve İbn Âbidîn'den referansla içten okumanın yeterli olduğunu, dil hareketinin gerekmediğini belirtmiştir.³² ChatGPT içten okuma veya dudak hareketinin yeterli olduğunu söylemiş, İşitme engelli bireylerin namaz kılmasında kıraat (Kur'an okuma) ve tesbîhat (zikir ve dua) kavramlarını öne çıkararak işitme engelliler için kıraat ve tesbîhatın uygulanmasına dair kıraat ve tekbir, tesbîhat, niyet ve konsantrasyon

³⁰ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Bedeninde dövme bulunan kişinin namazı geçerli olur mu?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

³¹ Daha detaylı bilgi için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi internet sitesini ziyaret edebilirsiniz: <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1033/bedeninde-dovme-bulunan-kisinin-namaz-gecerli-olur-mu>. Önemli Not: Bu konu hakkında kesin bir karar vermek için bir din alimine danışmanız faydalı olacaktır.

³² Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “İşitme engelliler namaz kılarırken kıraat ve tesbîhatı nasıl yaparlar?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

olmak üzere üç önemli noktaya değinmiştir. Ayrıca İslam'ın, her bireyin özel durumunu gözeterek ibadetlerde kolaylık sağladığını, samimiyetle yapılan ibadetlerin kabul edildiğini belirtmiştir. Gemini işitme engellilerin namazlarında en önemli noktanın, samimiyetle Allah'a yönelmeleri olduğunu, kısıtlılıkları sebebiyle kıraat ve tesbîhatı diğer Müslümanlar gibi yapamamalarının, ibadetlerinin kabulüne engel olmadığını belirtmiştir. Kıraat ve tesbîhatı nasıl yapacakları konusunda da İslam alimlerinin farklı görüşleri olduğunu belirterek içtenlikle yapma, dil hareketlerini yapma ve niyet etme alt başlıkları üzerinden kabul gören görüşlere yer vermiştir. Açıklamaların sonunda ise yine DİYK görüşüyle birlikte linkini vermiştir.³³ Copilot içten veya dudak hareketiyle okumanın yeterli olduğunu belirtmiştir.

N3- İmama uyan kimsenin nasıl niyet edeceği konusunda DİYK niyetin namazın şartlarından biri olduğunu vurgulayan bir girişle açıklamalara başlamıştır. Hangi namazın kılınacağını (farz, vacip veya nâfile), namazın vaktinin ve namazın tek başına mı yoksa imama uyararak mı ifa edileceğinin niyetle belirlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Kalben niyet etmek gerekliliğine vurgu yaparken “uydum hazır olan imama” ifadesinin dille söylenmesini tavsiye etmiştir.³⁴ ChatGPT de namazın şartı olarak belirttiği niyeti, DİYK cevabını biraz daha detaylandırarak niyet ifadelerini pratiğe yönelik olarak da örneklendirmiştir. Bu örneklendirmelerde “Hangi Namazı Kılacağını Belirleme”, “İmama Uymaya Niyet Etme”, “Dil ile İfade Etme” başlıkları üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Gemini “İmamın arkasında farz namaz kılmaya niyet ettim” ifadesine yer vererek tek bir niyetle özetlenebileceğini ifade etmiş, “İbadetin Kabulü”, “Kalbin Hazırlığı”, “Her Rek'ata Ayrı Niyet Gerekmez”, “Niyetin Kalpte Geçmesi Yeterlidir” ve “Niyetin Zamanı” alt başlıkları üzerinden detaylandırmalara yer vermiştir. Copilot kısa ve öz bir şekilde “Allah rızası için, imamla birlikte bu namazı kılmaya niyet ettim” niyet ifadesini aktarmış, niyetin dile getirilmesinin şart olmayıp kalpten geçirilmesinin yeterli olduğunu vurgulamıştır.

³³ İşitme engellilerin namaz kılmalarıyla ilgili daha detaylı bilgi almak için bir din alimine danışmanız faydalı olacaktır. İlgili Kaynak: Din İşleri Yüksek Kurulu Cevabı: (<https://kurul.diyinet.gov.tr/Cevap-Ara/148/isitme-engelliler-namaz-kilarken-kiraat-ve-tesbihati-nasil-yaparlar>)

³⁴ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “İmama uyan kimse nasıl niyet eder?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

N4- “Namaz hangi hâllerde bozulabilir?” sorusuna verilen cevaplarda çekici bir fark ortaya çıkmıştır. DİYK soruyu “namazın bozulmasına ruhsat verilen durumlar” bağlamında ele alıp can tehlikesi durumunda namazın bozulmasının vacip olduğunu belirtirken,³⁵ yapay zekâ uygulamalarının tamamı “namazı bozan haller” olarak yorumlamışlardır. ChatGPT; abdestin bozulması, kibleye dönük olmama, namaz sırasında konuşmak, gülmek, yemek veya içmek, el kol hareketleri yapmak, bir farzın eksik yapılması, giyimde açılma gibi hususlar üzerinden namazı bozan durumları açıklamıştır. Gemini, ChatGPT’nin açıklamalarına ek olarak ağlamanın ve namazla ilgili olmayan şeyleri düşünmenin de namazı bozacağını ifade etmiştir. Copilot ise; abdestin bozulması, namaz esnasında konuşulması, gülünmesi, kible yönünün bilinçli olarak değiştirilmesi ve namazla alakasız hareketler yapılmasını sıralamıştır.

2.1.2. Oruç ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

O1- “Oruç tutmakla yükümlü olmanın şartları nedir?” sorusuna DİYK, el-Bedâi’den referansla “Müslüman, akıllı ve ergenlik çağına ulaşmış olma” şartlarını belirtmiş, çocukların alıştırılmasını hadisle açıklamıştır.³⁶ ChatGPT Müslüman olmak, akıl sahibi olmak, ergenlik çağına erişmiş olmak, hastalık veya yaşlılık gibi oruç tutmaya engel bir durumu bulunmamak ve mukim olmak üzere beş başlıkta şartları açıklamış ancak referans vermemiştir. Gemini temel şartlar ve ek şartlar ayrımıyla muafiyetleri detaylandırmış, “Oruç neden tutulur?”, “Orucun farzları nelerdir?”, “Orucun sünnetleri nelerdir?” sorularına cevap vermiş ve sonunda açıklamalarını özetlerken bir din alimine danışılmasını tavsiye etmiştir. Temel şartlarda Müslüman olmak, akıllı olmak, ergenlik çağına ulaşmış olmakla ilgili bilgiler yer alırken; ek şartlarda sağlığın oruç tutmaya elverişli olması ile seferi olmama üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Copilot ise yükümlülük şartlarını Müslüman olmak, akıllı ve ergenlik çağında olmak, Ramazan ayında bulunmak, sağlıklı olmak, mukim olmak ve kadınlar için adet ya da lohusa döneminde olmamak olarak listelemiştir.

O2- Cuma günleri oruç tutmanın hükmü konusunda; DİYK sadece cuma günü nâfile oruç tutulmasının tenzîhen mekruh oldu-

³⁵ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Namaz hangi hâllerde bozulabilir?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

³⁶ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Oruç tutmakla yükümlü olmanın şartları nedir?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

ğunu, kazaya kalan farz veya adak gibi vacip bir oruç tutmakta sakınca olmadığını belirtmiştir. Cuma günü nâfile oruç tutmak isteyenler için ise bir gün öncesinde veya sonrasında da oruç tutulması şartı hadis referansı ile desteklenmiştir.³⁷ ChatGPT cuma günü tek başına oruç tutmanın, İslam'da mekruh olduğunu belirtmiş, konuyu "Cuma Günü Oruç Tutmanın Detayları" başlığı altında incelemiş, alt başlıklarla sistematize etmiştir. Alt başlıklarda tek başına cuma günü oruç tutmanın mekruh olması ile cuma gününün perşembe veya cumartesi ile birleştirilerek iki gün tutulması üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Gemini de DİYK gibi tenzihen mekruh hükmünü belirtmiş, neden mekruh olduğuna dair açıklamalar yapmıştır. Cuma gününde oruç tutmanın istisnalarına (kaza orucu ve adak orucu) yer verdikten sonra Cuma gününün önemine dair açıklamalar yapmıştır. Ayrıca DİB'in kullandığı hadisi referans göstererek DİYK'nin fetvasının linkini vermiştir.³⁸ Copilot ise DİB'in verdiği hadisi kullanmış ancak sadece temel bilgileri aktarmakla yetinmiştir.

174 | db

O3- "Uçakla seyahat eden oruçlu kişi iftarını nereye göre yapar?" sorusuna cevap olarak DİYK, "bulunulan yere göre iftar yapılması" temel ilkesini verip, uçak içi anonsların dikkate alınmasını aksi takdirde uçağın konumunun dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca kıtalararası uçuşlar için anormal sürelerle karşın orucun kazaya bırakılabileceğini bildirmiştir.³⁹ ChatGPT de uçağın konumunun esas alınması gerektiğini belirtip; güneşin batışını gözlemlemeyi, uçak içi iftar anonslarını, uçuş istikametine göre iftar vaktini, güneşin battığını görememe durumunu dikkat edilmesi gereken detaylar olarak belirtmiştir. Gemini bulunulan yerin yerel saatine göre iftarın yapılabileceğini belirtip DİYK'yi referans almış, konuyu soru-cevap şeklinde derinleştirmiştir. Sonuç kısmında yine bir din alimine danışılmasını önermiştir. Copilot ise kısaca yaptığı açıklamada bulunulan yerin vaktine göre iftar yapılabileceğini belirterek güneşin batışının gözlemlenmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır.

³⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "Cuma günleri oruç tutmanın hükmü nedir?", (Erişim 7 Aralık 2024).

³⁸ ...Daha detaylı bilgi için şu kaynağa bakabilirsiniz: Din İşleri Yüksek Kurulu Cevabı: (<https://kurul.diyagnet.gov.tr/Cevap-Ara/477/cuma-gunleri-oruc-tutmanin-hukmu-nedir>)

³⁹ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "Uçakla seyahat eden oruçlu kişi iftarını nereye göre yapar?", (Erişim 7 Aralık 2024).

O4- “Unutarak yiyen kişiye oruçlu olduğunun hatırlatılması gerekir mi?” sorusuna DİYK, Merâkî'l-felâh referansıya “yaşlı, hasta, zayıf ise hatırlatılmaz, değilse hatırlatılır” ayrımını yapmıştır.⁴⁰ ChatGPT “Bir kimse unutarak yerse veya içerse, orucunu tamamla-sın. Çünkü onu Allah yedirmiş ve içirmiştir.” hadisi temelinde ko-nuyu ele almış, orucun geçerliliğine ve hatırlatmanın sevabına iliş-kin bilgilendirme yapmıştır. Gemini ise kişinin durumu ve yenilen miktar üzerinden değerlendirmiştir. Unutarak yiyen kişinin yaşlı, hasta, zayıf olması veya yenilen miktarın az olması durumunda hatırlatmamak gerektiğini; kişinin genç ve sağlıklı olması veya yeni-len miktarın çok olması durumunda hatırlatılması gerektiğini ifade etmiştir. ChatGPT ile aynı hadise dayanarak açıklamalar yapmış ve bir din alimine danışılmasını önermiştir. Copilot özellikle “Yaşlı, hasta veya zayıf kişilere hatırlatmamak daha uygun olabilir” şeklin-de duruma özel bir değerlendirme yapmış, ancak fikhî dayanak göstermemiştir.

2.1.3. Zekât ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

Z1- “Zekât kimlere verilmez?” sorusuna DİYK ana-baba ve bü-yük ebeveynler, çocuklar ve torunlar, eş, Müslüman olmayanlar, zenginler, babası zengin olan ergen olmamış çocuklar diye açıkça sıralayarak net bir çerçeve çizmiştir.⁴¹ ChatGPT bu soruyu yedi grup üzerinden cevaplamış, her grup için detaylı gerekçelerle açıklama yapmıştır. Bu gruplar; üst soy, alt soy, eşler, zenginler, gayrimüs-limler, Haşim oğulları ve Muttalib oğulları ile zekât toplayıcı dışın-daki kamu görevlileri olarak listelenmiştir. DİYK’de zikredilmeyen Haşim Oğulları ve Muttalib Oğulları ile zekât toplayıcıları dışındaki kamu görevlilerine ChatGPT’de yer verilmiştir. Sonrasında ise Tev-be Suresi’nin 60. ayetine atıf yaparak zekât verilebilecek kimseler belirtilmiştir. Gemini ise zenginlere, gayri müslimlere, birinci dere-ce akrabalara zekât verilemeyeceğini gerekçelendirerek açıklamış-tır. Zekâtın amacının, fakir ve muhtaç kişilerin ihtiyaçlarını karşı-lamak olduğunu belirttikten sonra yine DİYK’ye yönlendirme yap-mıştır.⁴² Copilot ise sadece “usul ve fûruu” kavramlarından ha-reketle “Zekâtın aile içerisinde yukarı doğru (anne-baba) ve aşağı doğru (çocuklar) hiyerarşiye verilmesi caiz değildir. Ayrıca, zekât

db | 175

⁴⁰ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Unutarak yiyen kişiye oruçlu olduğunun hatırlatılması gerekir mi?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁴¹ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Zekât kimlere verilmez?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁴² Zekât hakkında daha detaylı bilgi almak için şu kaynağa bakabilirsiniz: Din İşleri Yüksek Kurulu Cevabı: (<https://kurul.diyagnet.gov.tr/Cevap-Ara/432/zekat-kimlere-verilmez>)

Müslümanlar arasında paylaşılmalı, ancak gayrimüslimlere verilmemelidir.” ifadeleriyle kısa bir şekilde belirtmiştir.

Z2-”Fakir insanların yaşadığı bölgelerde “su kuyusu” açılması için bir hayır kurumuna yapılan bağış, zekât yerine geçer mi?” sorusuna DİYK “Zekâtın, Kur’ân-ı Kerîm’de belirlenen yerler dışında herhangi bir yere verilmesi caiz değildir” diyerek kesin bir hüküm vermiş, bunu temlik kavramı üzerinden açıklamıştır.⁴³ ChatGPT de bu yaklaşımı benimseyerek “su kuyusu gibi projelerden fakirler faydalansa da, mülkiyet devri doğrudan bir kişiye yapılmadığı için bu tür bağışlar zekât yerine geçmez” şeklindeki açıklamasını gerekçelendirmiştir. Ayrıca toplumsal hizmetlerle ve zekât ayırımına dikkat çekmiştir. Gemini ise konuyu, “Zekât yerine geçmez diyenler” ve “Zekât yerine geçebilir diyenler” şeklinde iki farklı görüşü sunmuştur. Bu hususta dikkat edilmesi gereken noktaları; zekâtın farziyeti, amacı, zekât verilme şartları ve alim görüşü çerçevesinde açıklamıştır. Zekâtın farziyeti hususunda zekât ibadeti yerine başka bir şey getirilemeyeceği gerekçesiyle su kuyusu açmanın zekât yerine geçmeyeceği görüşünü desteklerken; zekâtın temel amacının, fakir ve muhtaç kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak olmasından hareketle su kuyusu açmak gibi projelerin zekât yerine geçebileceğine işaret edilmiştir. Copilot ise DİYK, ChatGPT ve Gemini’nin aksine zekât yerine geçebileceğini belirten “Su kuyusu gibi projeler, insanların temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğu için, bu tür bağışlar zekât olarak kabul edilir.” şeklinde kısa bir cevap vermiştir.

Z3- “Kadınların, ziynet eşyasından zekât vermeleri gerekir mi?” sorusuna DİYK, önce Hanefi mezhebinin görüşü doğrultusunda ziynet eşyalarının zekâta tabi olduğunu, sonrasında Şafii mezhebinin bu konudaki farklı görüşünü aktarmıştır.⁴⁴ ChatGPT konuyu “Ziynet Eşyasında Zekâtın Şartları” başlığı altında malın nisap miktarına ulaşması, bir yıl süreyle nisap miktarında kalması ve kullanım amaçlı olması durumlarını açıklamış, mezhep farklılıklarına değinmiştir. Gemini Hanefi mezhebinde verilmesi gerektiğini, Şafii mezhebinde ise gerekmediğini belirttikten sonra farklı görüşlerin nedenini ziynetin statüsü ve kadının sosyal konumu üzerinden ele almıştır. Cevabın sonuna “DİB resmi internet sitesinden de bu ko-

⁴³ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Fakir insanların yaşadığı bölgelerde ‘su kuyusu’ açılması için bir hayır kurumuna yapılan bağış, zekât yerine geçer mi?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁴⁴ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Kadınların, ziynet eşyasından zekât vermeleri gerekir mi?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

nuda daha fazla bilgi alabilirsiniz” ifadesine yer verilmektedir. Copilot ise “Eğer ziynet eşyaları nisap miktarına ulaşıyorsa (yaklaşık 85gram altın veya değeri kadar diğer ziynet eşyası) ve üzerinden bir yıl geçmişse, bu durumda zekât vermeleri gerekir.” şeklinde genel bir ifadeyle ziynet eşyalarının da zekâta tabi olduğunu belirtmiştir.

Z4- “Afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri (konteyner, çadır, konut) yapılması caiz midir?” sorusuna verilen cevaplar arasında ciddi tutarsızlıklar görülmüştür. DİYK “kendilerine mülk olarak teslim edilmek üzere, zekât parası ile barınma yerleri yapılması caizdir” şeklinde şartlı bir cevaz verirken,⁴⁵ ChatGPT bu cevabın tam aksine zekâtın geçerli olabilmesinde, zekât verilen malın doğrudan ihtiyaç sahibi kişilerin mülkiyetine geçmesi gerekliliğine vurgu yaparak caiz olmadığını savunmuş, su kuyusu hakkındaki sorunun (Z2) cevabında yer alan gerekçelere benzer şekilde açıklamalara yer vermiştir. Zekâtın geçerli olabilmesi için, zekât verilen malın doğrudan ihtiyaç sahibi kişilerin mülkiyetine geçmesi gerektiğine dikkat çeken ChatGPT çadır, konteyner veya konut gibi barınma yerlerinin, bireylerin doğrudan mülkiyetine devredilmeden geçici bir barınma sağlamasından dolayı zekâtla yapılmasının uygun sayılmadığını belirtmiştir. Gemini önce “bu isteğinize yanıt verebilecek beceriye sahip değilim” diyerek soruya cevap verememiş, sorunun tekrarlanması halinde DİYK kaynaklarını referans alarak “Evet, afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri yapılması caizdir.” diyerek tutarsız bir yaklaşım sergilemiştir. Copilot da DİYK’ye benzer şekilde “Evet, afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri yapmak caizdir. Zekâtın temel amacı ihtiyaç sahiplerine yardım etmektir ve barınma ihtiyacı, temel yaşam gereksinimlerinden biridir.” cevabıyla caiz olduğunu kısaca belirtmiş ancak detaylı bir gerekçelendirme yapmamıştır.

2.1.4. Hac ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

H1- “Bankada vadeli hesapta bekletilen para ile hac yapılır mı?” sorusuna DİYK, net bir yaklaşımla “paranın aslı helal olduğu için hacca gidilebilir” cevabını vermiş, faiz gelirlerinin hayır kurumlarına verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁶ ChatGPT farklı görüşler

⁴⁵ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri (konteyner, çadır, konut) yapılması caiz midir?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁴⁶ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Bankada vadeli hesapta bekletilen para ile hac yapılır mı?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

olduğunu belirterek konuyu sistemli biçimde üç başlıkta ele almıştır. Bankada vadeli hesapta bekletilen paranın sadece anaparası ile hac yapmanın caiz kabul edildiğini, faiz yoluyla elde edilen gelirle hac yapmanın caiz olmadığını ve faiz kazancı bulunan vadeli hesaptan paranın çekilip bu kazancın ayrılması sonucunda kalan anaparanın kullanılabilmesini belirtmiştir. Gemini sistematik bir yaklaşımla farklı görüşleri sunup DİYK'nin yaklaşımını desteklemiştir. Hac yapılabilir diyen görüşe göre, vadeli hesaptaki paranın aslı helal olduğu için bu para ile hacca gidilebileceğini açıklarken, faiz gelirlerinin sevap beklemeksizin fakirlere veya hayır kurumlarına dağıtılmasını ve tövbe edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Hac yapılamaz diyen görüşü ise faiz haram olduğu için faizli bir hesaptaki para ile ibadet etmenin de caiz olmaması ile temellendirmiştir. Copilot ise "Bankada vadeli hesapta bekletilen para, hâlâ sizin mülkiyetinizde olduğu ve geri çekilebilir olduğu için, bu parayla hac yapılabilir. Ancak, bu paranın faizi ile hac yapmak caiz değildir." şeklinde anaparayla yapılabileceğini, faizle yapılamayacağını kısaca belirtmiştir.

178| db

H2- "Kur'a sistemi dışında hacca gidebilmek için farklı yöntemlere başvurmak caiz midir?" sorusuna DİYK, fikhî ölçülerde şeklen geçerli olsa da yalan beyan içeren meslek vizelerinin caiz olmadığını, ancak gerçek meslek sahiplerinin (şoför/kasap) mesleklerini icra ederken hac yapabileceklerini belirtmiştir.⁴⁷ ChatGPT adalet ve hakkaniyet perspektifinden durumu ele almıştır. Kur'a sistemi dışında hacca gitmek için farklı yöntemlere başvurmanın, İslam açısından uygun olmadığını ve hac kotasının sınırlı olması nedeniyle her Müslümanın hacca gitme arzusunu karşılamada adil bir yol uygulanması gerektiğine dikkat çekmiştir. Kur'a dışındaki yöntemlerle hacca gitmeye çalışmanın neden caiz görülmediğini ise adil sıra, hakkaniyet, fırsat eşitliği ve İslam'da hakkın gözetilmesi başlıkları altında açıklamıştır. Ayrıca kur'a sistemini aşmanın, diğer hacı adaylarının hakkına saygısızlık anlamına gelebileceğinden, caiz görülmediğini de vurgulamıştır. Gemini kur'a sistemi dışında hacca gitmek için farklı yöntemlere başvurmanın, İslam dininin temel ilkeleriyle çeliştiğini vurgulayarak hac ibadetini yerine getirmek isteyen herkesin kur'a sistemine saygı göstermesi ve adaletli bir şekilde sırasını beklemesi gerektiğini belirtmektedir. Kur'a sistemine başvuru sürecinde sabırlı olmayı, Allah'a tevekkül etmeyi ve diğer

⁴⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu: (DİYK), "Kur'a sistemi dışında hacca gidebilmek için farklı yöntemlere başvurmak caiz midir?", (Erişim 7 Aralık 2024).

ibadetlere yönelmeyi önermiştir. Copilot ise adalet vurgusuyla konuyu ele almış ve kur'a sistemi dışında hacca gitmek için araya adam koymanın, yolsuzluk veya rüşvet gibi yöntemlere başvurmanın caiz olmadığını; bu tür yöntemlerin hem adaletsiz hem de etik dışı olduğunu belirtmiştir.

H3- İhramsız Mekke'ye girmenin hükmü konusunda DİYK mezhep yaklaşımlarını açıklamıştır: Hanefilerde mutlak gereklilik, Şafii-lerde hac/umre niyetine bağlı gereklilik belirtilmiştir. İhramsız geçen kişiye, hac menâsikine başlanmamışsa ve geri dönüp mîkâtтан ihramlı girerse ceza gerekmediği belirtilmiştir.⁴⁸ ChatGPT ihramsız olarak Mekke'ye girmenin, hac veya umre niyeti taşımayıp ticaret, ziyaret veya eğitim gibi başka nedenlerle giden kişiler için caiz olduğunu belirtirken, hac veya umre yapmak amacıyla Mekke'ye gidenlerin ihrama girmelerinin zorunluluğuna vurgu yapmıştır. İhramsız girişin kefareti olarak bir kurban kesilmesi gerektiğini belirtmiş, bu cezanın mîkât sınırının ihramsız geçilmesinin karşılığı olduğunu ifade etmiştir. Gemini ise ihramsız olarak Mekke'ye girmenin, İslam dininde kesinlikle yasak olduğuna dikkat çekmiştir. Hac veya umre ibadetine niyet eden her Müslümanın, mîkât sınırında ihrama girmesiyle hem Harem-i Şerîfe saygı gösterdiğini hem de hac ibadetinin şartlarından birini yerine getirdiğini belirtmiştir. İhramsız girilen hac veya umre ibadeti geçerli olmayabileceğine dikkat çeken Gemini ihramın, tüm hacıların aynı kıyafetleri giymesiyle dünya malı ve makam farklarının ortadan kaldırıldığını açıklamıştır. Açıklamalarının sonunda ise yine DİYK kaynaklarına yönlendirmiştir. Copilot da diğer cevaplarla benzer biçimde kısaca hac/umre amacıyla Mekke'ye ihramsız girilemeyeceğini belirtmiştir. İhramsız olarak hac veya umre yapmaya çalışmanın, bu ibadetlerin geçersiz olmasına neden olabileceğini ve cezai yaptırımlar gerektirdiğini belirten Copilot bu yaptırımlara ilişkin bir bilgi sunmamıştır.

H4- “Hacca görevli olarak giden kişinin hac borcu düşer mi?” sorusuna DİYK, hac borcunun düşeceğini kesin bir dille belirtip detaylı cevap vermiştir. Kişinin yaptığı görev karşılığında ücret almasının haccın geçerli olmasına engel olmadığını belirtirke; eğer kendisine hac daha önceden farz olduysa farz olan haccı eda etmiş olacağı, farz olmamışsa haccın farz olması için şart olan “yol (imkân) bulma” şartının gerçekleşmesi sonucu farz haccının eda

⁴⁸ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “İhramsız olarak Mekke'ye girmenin hükmü nedir?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

etmiş olacağını belirtmiştir.⁴⁹ ChatGPT bu görüşün aksine, kişisel imkanlarla gitme gerekliliğini vurgulayarak borcun düşmeyeceğini savunmuştur. Görevli olarak giden kişinin hac yolculuğunun maliyetini kendisinin karşılamamasından dolayı hac ibadeti yükümlülüğünün yerine getirilmediğine dikkat çekmiştir. Hizmet amacı taşıyan ve mali sorumluluğun şahsa ait olmadığı bu durumlarda hac yükümlülüğünün karşılanmadığını belirten ChatGPT, görevli kişinin hac ibadetinin şartlarını ve rükünlerini yerine getirmesiyle nâfile hac sevabı kazanacağını vurgulamıştır. Hacca görevli olarak gitmiş olan kişinin, maddi imkânı olduğunda, farz olan hac yükümlülüğünü yerine getirmek için tekrar hacca gitmesi gerektiğine de dikkat çekmiştir. Gemini ve Copilot DİYK'nin görüşünü benimseyerek borcun düşeceğini belirtmiştir. Gemini ister zengin ister fakir olsun, görevli olarak hacca giden kişinin yaptığı hac ile kendi adına farz olan hac görevinin yerine getirilmiş olduğunu belirtmiştir. “Neden Hac Borcu Düşer?” sorusunu alt başlık olarak belirlemiş, cevap olarak da kişiye daha önce hac farz olmamışsa, görevli olarak gitmesiyle hac farzının şartlarından biri olan “yolun bulunması” şartının gerçekleşmiş olduğunu ve farz haccını eda ettiğini belirtmiştir. Ancak DİYK'nin cevabında da yer alan bu şartı öne sürerken herhangi bir referans göstermemiştir. Copilot ise hacca görevli olarak giden kişinin hac borcunun düşeceğini belirtmiş ancak, hac ibadeti sırasında görevi engelleyecek bir durum olmadığından emin olunması gerektiğine vurgu yapmıştır.

180 | db

2.1.5. Kurban ile İlgili Fetvalara İlişkin Bulgular

K1- “Kurban Bayramı günü kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî dayanağı var mıdır?” sorusunu DİYK iki boyutta ele alarak Zilhicce'nin ilk 9 günü oruç tutmanın müstehaplığı ile kurban etinden yemek için beklemenin durumuna vurgu yapmıştır. Hadis kaynaklarını referans göstermiştir.⁵⁰ ChatGPT konuyu sünnet perspektifinden ele alarak Hz. Peygamber'in uygulamasını temel almış, Tirmizi hadisini referans göstermiş, uygulamanın sembolik değerini açıklamış ve pratik tavsiyelerde bulunmuştur. Uygulamaya yönelik olan bu pratik tavsiyelerde; bu sünnetin, kurban kesen kişiler için bir tavsiye olduğu, kurban kesmeyecek olanlar için geçerli olmadığı belirtilmiştir. Gemini ise net bir delil olmadığını vurgula-

⁴⁹ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Hacca görevli olarak giden kişinin hac borcu düşer mi?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

⁵⁰ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “Kurban Bayramı günü kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî dayanağı var mıdır?”, (Erişim 7 Aralık 2024).

dıktan sonra müstehap olduğunu belirterek DİB kaynaklarını referans almıştır. Konuyla ilgili açıklamalarda ise; Hz. Peygamber'in Zilhicce ayının ilk dokuz gününü oruçla geçirdiğinden ve Kurban Bayramı'nda oruç tutulamayacağından bahsetmiştir. Sonuçta kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî bir zorunluluk olmayıp kurban kesmeden önce yemek yemenin günah sayılmadığı belirtilmiştir. Copilot ise kısa ve net bir cevapla sünnet olduğunu, Peygamber Efendimiz'in kurbanını kesmeden önce bir şey yemeyip kurbanın etinden ilk lokmayı yemek istediğini belirtmiştir.

K2- "Vekâleten kurban kesen hayır kurumları dağıtamadıkları ve telef olma ihtimali olan etleri daha sonra mislini almak üzere kasaplara verebilirler mi?" sorusuna DİYK belirli şartlarla caiz görüldüğünü belirtmiştir. Bu şartlar; eksik veya fazla olmamak, aynı cinsten olmak ve ihtiyaç zamanı geri almak üzere olarak belirtilmiştir.⁵¹ ChatGPT kesinlikle caiz görülmediğini gerekçelerle açıklamıştır. Bu gerekçeler; kurban eti mülkiyetinin devri sorunu, kurbanın ruhuna aykırılık, ibadet amacından sapma olarak sıralanmış ve alternatif çözümler önerilmiştir. Bu öneriler; kurban etlerinin fazla olduğu veya saklama koşullarının elverişsiz olduğu durumlarda, daha hızlı dağıtım yapılması veya soğuk hava depolarında korunması ile ihtiyaç sahiplerine ulaşmasını sağlamak için başka organizasyonlarla iş birliği yapılması olarak detaylandırılmıştır. Ancak kasaba verme yoluna gitmenin, caiz görülmediği belirtilmiştir. Gemini DİYK görüşünü benimsemiş, geniş bir perspektifle uygulamanın gerekçelerini açıklamıştır. Bu açıklamalarda eti misli ile geri almaya dikkat çeken Gemini etlerin kasaplara verilmesi durumunda, verilen etin hem miktarı hem de cinsi açısından aynı olması gerektiğini vurgulamıştır. Copilot da ChatGPT gibi kesinlikle uygun görülmediğini ve kurban etinin amacına uygun olarak dağıtılması gerektiğini ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasının esas olduğunu kısaca açıklamıştır.

K3-İhmal sebebiyle kurban kesmeme konusunda DİYK net bir çözüm önerisiyle kurban bedeli kadar sadaka verilmesi ve tövbe, istiğfar edilmesini Hanefî kaynaklarını referans göstererek tavsiye etmiştir.⁵² ChatGPT ise kurban ibadetinin mali durumu yerinde olan

⁵¹ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "Vekâleten kurban kesen hayır kurumları dağıtamadıkları ve telef olma ihtimali olan etleri daha sonra mislini almak üzere kasaplara verebilirler mi?", (Erişim 7 Aralık 2024).

⁵² Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "İhmal sebebi ile kurban kesmeyen kimse ne yapmalıdır?", (Erişim 7 Aralık 2024).

Müslümanlar için vacip veya sünnet-i müekkede olarak kabul edildiğini vurgulayarak, ihmal edildiğinde bazı adımlar atmak gerektiğine değinmiştir. Bu adımlar; tövbe ve pişmanlık, mali telafi ve gelecek yıl için önlem olarak açıklanmıştır. Gemini DİYK'nin görüşünü genişleterek aktarmış, Hanefi mezhebine atıf yapmıştır. İhmal nedeniyle kurban kesmeyen kişinin, bir kurban bedeli kadar para vererek fakirlere yardım etmesi ve tövbe etmesi gerektiğini belirtmiştir. Copilot ise tövbe ve telafi ile sadaka verme önerisiyle kısaca cevaplamıştır. Ayrıca, kişinin kesmediği kurbanın parasını fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine sadaka olarak dağıtabileceğini önererek, ihmalin tafisi için bunun önemli bir adım olabileceğini vurgulamıştır.

K4-Gebe hayvanın kurban edilmesi konusunu DİYK uygun görmemekle birlikte kesilmesi durumunda kabulünü geçerli saymıştır. Kurban edilmek üzere belirlenen gebe bir hayvanın kurban edilmeden yavrusunu doğurması durumunda yavrunun kendisi ya da değerinin fakirlere sadaka olarak verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca kurbanlık olarak belirlenen hayvanın kesilmeden önce gebe olduğu anlaşılırsa bu hayvanın kurban edilmeyip yerine aynı değerinde başka bir hayvanın kesilmesinin daha uygun olacağı da ifade edilmiştir.⁵³ ChatGPT mekruh olarak nitelendirmiş, hayvanın yavrusuna zarar verilmemesini ve hayvanın kurbanlık açısından ideal nitelikleri taşımasının tavsiye edilmesini gerekçeleriyle açıklamıştır. Doğum durumunda ise sadaka olarak verilmesini veya büyütüp kurban edilmesini önermiştir. Gemini kesinlikle caiz olmadığını söylemiş, yavrunun ve annenin sağlık durumlarına ilişkin farklı durumları değerlendirmiştir. Eğer yavru sağlıklıysa, anne hayvanın kurban edilmesi yerine kurbanlık olma şartlarını taşıması halinde yavrunun kurban edilebileceğini belirtmiştir. Eğer yavru sağlıklı değilse veya çok zayıfsa, kurban olarak kabul edilmeyeceğini ve bu durumda, anne hayvanın da kurban edilemeyeceğini ifade etmiştir. Böyle bir durumda, aynı değerinde başka bir hayvan alıp kurban etmek gerektiğini belirtmiştir. Anne hayvanın doğum sonrası sağlığı bozulmuşsa veya zayıflamışsa da kurban edilemeyeceğini söylemiştir. Copilot ise gebe hayvanın kurban edilmesinin, yavrusunun hayatını tehlikeye atmamak ve hayvana gereksiz bir acı çektirmemek adına uygun görülmediğini belirtmiştir. Kurbanlık hayvanın doğum yapması

⁵³ Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), "Gebe hayvanın kurban edilmesi caiz midir? Kurbanlık hayvanın kurban edilmeden önce doğurması durumunda ne yapılmalıdır?", (Erişim 7 Aralık 2024).

durumunda ise yavru da sağlıklı ve yaşama şansı varsa kesilmeyip bakılması ve büyütülmesi gerektiğini belirtmiştir. Kurban ibadetinin, hayvana zarar vermeden ve en insancıl şekilde yapılması gerektiğine de değinmiştir.

2.2. Benzerlik ve Farklılıklara İlişkin Bulgular

Bu bölümde araştırma verilerinin analizinde belirlenen ikinci tema doğrultusunda yapılan kodlamalara ilişkin bulgular yer almaktadır. Bu bulgular içerikte, metodolojide, dil ve üslupta, kaynak kullanımındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerinden ele alınmıştır.

2.2.1. İçeriklerde Benzerlikler ve Farklılıklar

Uygulamalar arası içerik benzerlikleri incelendiğinde (Tablo-2) öncelikle namaz konularındaki yaklaşımlarda önemli paralellikler göze çarpmaktadır. Dövme ve namaz ilişkisinde tüm uygulamalar, namazın geçerliliği üzerinde durmuş, özellikle deri üzerinde tabaka oluşturan ve oluşturmeyen dövmeler arasındaki ayrıma dikkat çekilmiştir. İşitme engellilerin namazı konusunda içten okuma yeterliliği hususunda görüş birliği sergilenirken DİYK'nin referans gösterdiği el-Fetâva'l-Hindiyye kaynaklı yaklaşım, yapay zekâ uygulamalarında da benimsenmiştir. İmama uyma ve niyet meselesinde uygulamalar, pratiğe yönelik çözüm önerileri sunma noktasında benzer yaklaşımlar sergilemiştir.

Tablo-2: DİYK Cevapları ile Yapay Zekâ Uygulamalarının Cevaplarındaki Benzerlik Durumu

Soru	ChatGPT	Gemini	Copilot
N1	Benzer	Benzer	Benzer
N2	Benzer	Benzer	Benzer
N3	Benzer	Benzer	Benzer
N4	Farklı	Farklı	Farklı
O1	Benzer	Benzer	Benzer
O2	Benzer	Benzer	Benzer
O3	Benzer	Benzer	Benzer
O4	Kısmen Farklı	Kısmen Farklı	Benzer
Z1	Benzer	Benzer	Benzer
Z2	Farklı	Kısmen Farklı	Benzer
Z3	Benzer	Benzer	Benzer
Z4	Farklı	Benzer	Benzer

H1	Kısmen Farklı	Benzer	Benzer
H2	Benzer	Benzer	Benzer
H3	Benzer	Kısmen Farklı	Benzer
H4	Farklı	Benzer	Benzer
K1	Benzer	Benzer	Benzer
K2	Farklı	Benzer	Farklı
K3	Kısmen Farklı	Benzer	Benzer
K4	Kısmen Farklı	Farklı	Farklı

Oruç ile ilgili fetvalarda uygulamalar arasındaki benzerlikler daha belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır. Oruç tutma yükümlülüğünde Müslüman, akıllı ve ergenlik çağına ulaşmış olma gibi temel şartlar konusunda fikir birliği gözlemlenirken, unutarak yeme meselesinde hadis merkezli bir yaklaşım benimsenmiştir. Özellikle DİYYK ve Gemini'nin hadis referanslarını kullanma biçimleri benzerlik göstermektedir. Zekât konusundaki fetvalarda, uygulamaların tamamı, zekâtın kimlere verilmeyeceği konusunda temel grupları benzer şekilde sıralamış, usul ve furuu etrafında şekillenen yakınlık ilişkilerini vurgulamıştır. Kadınların ziynet eşyalarının zekâtı meselesinde mezhep farklılıklarına değinilmesi, uygulamalar arasındaki metodolojik benzerlikleri de ortaya koymaktadır. Hac konusundaki fetvalarda, vadeli hesap parasıyla hac yapılabilmesi konusunda uygulamalar, anaparanın kullanılabilceği noktasında hemfikir olmuşlardır. Kur'a sistemi dışında hacca gitmenin sakıncaları konusunda benzer yaklaşımlar sergileyen uygulamalar, özellikle adalet ve hakkaniyet vurgusu yapmışlardır. İhramlı girişlerde amaç bazlı ayırım yapma eğilimi tüm uygulamalarda gözlemlenmiş, hac/umre niyetiyle gelenler için ihramın zorunluluğu vurgulanmıştır. Uygulamalar, kurban kesilmeden önce bir şey yememek konusunda sünnet vurgusunu öne çıkarırken, kurban kesiminin ihmali durumunda tövbe ve telafi önerilerinde de benzer yaklaşımlar sergilemişlerdir. Özellikle DİYYK ve Gemini'nin mezhep görüşlerini aktarma biçimlerinde paralellik görülmektedir.

İbadetlerle ilgili fetvalarda uygulamalar arasındaki içerik farklılıkları incelendiğinde, özellikle temel yaklaşım ve hüküm verme noktasında dikkat çekici ayrışmalar gözlemlenmektedir. Öncelikle namazın bozulması konusunda DİYYK ile yapay zekâ uygulamaları arasında soruyu anlama ve yorumlama bakımından temel bir farklılık ortaya çıkmıştır. DİYYK soruyu “hangi hallerde namazın bozulma-

sına müsaade edilir?” bağlamında değerlendirirken, uygulamaların tamamı soruyu “namazı bozan haller nelerdir?” şeklinde yorumlayarak farklı bir bağlamda cevaplar üretmişlerdir. Bu durum, yapay zekâ uygulamalarının soru bağlamını doğru değerlendirme konusundaki sınırlılıklarını göstermektedir. Zekât konusunda özellikle iki meselede önemli görüş ayrılıkları tespit edilmiştir. Su kuyusu projelerine zekât verme konusunda DİYK ve ChatGPT kesinlikle caiz olmadığı görüşünü savunurken, Gemini konuyu tartışmalı göstermiş, Copilot ise tam tersi yönde fetva vermiştir. Benzer şekilde, afetzedelere zekât ile barınma yeri yapma konusunda da uygulamalar arasında tutarsızlıklar gözlenmiştir. DİYK şartlı cevaz verirken, ChatGPT kesinlikle caiz olmadığını savunmuş, Gemini ise önce cevap veremeyip ikinci defa sorulduğunda DİYK ile aynı doğrultuda görüş belirtmiştir. Hac konusundaki en belirgin farklılık, görevli olarak hacca giden kişinin hac borcunun düşüp düşmeyeceği meselesinde ortaya çıkmıştır. DİYK, Gemini ve Copilot hac borcunun düşeceği yönünde görüş bildirirken, ChatGPT bunun aksine hac borcunun düşmeyeceğini savunmuş, kişinin kendi maddi imkanlarıyla gitmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kurban ibadeti ile ilgili fetvalarda da önemli görüş ayrılıkları tespit edilmiştir. Kurban Bayramı günü bir şey yememe konusunda her uygulama farklı bir yaklaşım sergilemiştir. DİYK meseleyi oruç tutma ve kurban eti bekleme boyutlarıyla ele alırken, ChatGPT sünnet perspektifinden yaklaşmış, Gemini net bir delil olmadığını vurgulamış, Copilot ise sadece sünnet olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Kesilen kurban etlerinin vekâleten kasaplara verilmesi konusunda da uygulamalar arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. DİYK ve Gemini belirli şartlarla caiz görürken, ChatGPT ve Copilot kesinlikle caiz olmadığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Gebe hayvanın kurban edilmesi konusunda ise her uygulama farklı bir yaklaşım sergilemiş; DİYK uygun görmemekle birlikte geçerli sayarken, ChatGPT mekruh olarak nitelendirmiş, Gemini ve Copilot ise kesinlikle caiz olmadığını savunmuştur.

Sonuç olarak, incelenen uygulamaların içerik benzerlikleri, temel dinî hükümlerde genel bir mutabakat olduğunu göstermektedir. Bu benzerlikler, özellikle temel ibadetlerin esasları konusunda daha belirgin şekilde ortaya çıkmakta, ancak detaylarda ve metodolojik yaklaşımlarda farklılaşmalar gözlemlenmektedir. Uygulamalar arasındaki en güçlü içerik benzerlikleri, DİYK ile Gemini arasında görülürken ChatGPT ve Copilot'un temel düzeyde benzerlikler ser-

gilediği tespit edilmiştir. Bulgularda tespit edilen farklılıklar ise yapay zekâ uygulamalarının dinî konulardaki fetva ve görüşleri değerlendirme ve yorumlama kapasitelerinin sınırlılıklarını ortaya koymakta, özellikle hassas dinî meselelerde uzman görüşüne başvurmanın önemini vurgulamaktadır.

2.2.2. Metodolojide Benzerlikler ve Farklılıklar

Fetvalardaki metodolojik yaklaşımların karşılaştırmalı analizi, uygulamalar arasında belirgin farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu farklılıklar hem içerik hacmi hem de sunum biçimi açısından dikkat çekmektedir. DİYK'nin yaklaşımında öncelikle hükmün verilmesi, ardından delillerin sıralanması şeklinde sistematik bir düzen göze çarpmaktadır. Akademik bir dil kullanımı, klasik fıkıh kaynaklarına atıf yapma, mezhep görüşlerini detaylı bir şekilde aktarma ve pragmatik çözümler sunma, DİYK'nin metodolojisinin temel unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Sistematik bir anlatım tarzı benimseyen ChatGPT, konuları alt başlıklar halinde organize etmekte ve örneklerle zenginleştirmektedir. Gerekçeli açıklamalar yapma, alternatif görüşleri sunma ve pratik öneriler getirme, bu uygulamanın karakteristik özellikleri arasında yer almaktadır. Ancak kaynak gösterimi konusunda DİB'e kıyasla daha zayıf bir performans sergilemektedir. Gemini'nin metodolojisinde DİB referanslarını kullanma eğilimi belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Kapsamlı açıklamalar yapma, soru-cevap şeklinde detaylandırma, madde madde sınıflandırmalar sunma, güncel uygulamalara değinme ve gerektiğinde din alimlerine yönlendirme yapma, uygulamanın karakteristik özellikleri arasındadır. Microsoft Copilot ise en minimal yaklaşımı sergilemesi bakımından dikkat çekmektedir. Temel bilgi aktarımına odaklanan Copilot, kısa ve öz cevaplar vermekte, hızlı konu değişimleri yapmaktadır. Kaynak gösterme ve detaylı açıklamalar konusunda diğer uygulamalara göre daha sınırlı bir yaklaşım sergilemektedir.

186 | db

2.2.3. Kullanılan Dil ve Üslupta Benzerlik ve Farklılıklar

Diyanet İşleri Başkanlığı ile yapay zekâ sistemlerinin (ChatGPT, Google Gemini ve Microsoft Copilot) fetvalardaki dil ve üslup kullanımlarını incelendiğinde önemli farklılıklar gözlenmektedir. DİYK akademik ve resmi dili tercih etmektedir. “(Kâsânî, Bedâi', 2/164-165; Nevevî, el-Mecmû', 7/10-14)” gibi detaylı referanslar ve “âfâkîler”, “mîkât”, “temlik” gibi İslami terimlerin sıkça kullanılması, bu akademik üslubu pekiştirmektedir. Uzun cümle yapıları, yan

cümlelerin sık kullanımı da bu resmi dili karakterize etmektedir. ChatGPT öğretici ve sistematik üslubu ile konuları başlıklar altında organize etmekte, teknik terimleri açıklamalarla birlikte sunmakta ve bilgileri aşamalı olarak aktarmaktadır. Akademik terminolojiyi korurken bilgiyi daha anlaşılır kılmaya çalışan bir dil kullanmaktadır. Gemini, daha çok samimi ve interaktif dili benimsmektedir. “Kısaca cevap verecek olursak...” gibi giriş cümleleri ve “Umarım bu açıklama sizin için yeterli olmuştur. Başka sorularınız olursa çekinmeden sorabilirsiniz” gibi kapanış ifadeleriyle okuyucuyla diyalog kurmaya çalışmaktadır. Copilot ise en yalın ve özlü anlatıma sahiptir. Teknik terimlerden kaçınmakta, kısa ve net cümleler kurmakta, bilgiyi en sade haliyle aktarmaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım, pratik bilgi arayan kullanıcılara yönelik bir dil tercihinin yansımasıdır.

Uygulamaların bu farklı dil ve üslup tercihleri, aslında farklı hedef kitlelere yönelik olduklarını göstermektedir. DİYK akademik çevrelere, ChatGPT eğitim odaklı bir yaklaşıma, Gemini interaktif bir diyaloga, Copilot ise pratik bilgi arayışında olan kullanıcılara hitap eden bir dil kullanmaktadır. Bununla birlikte uygulamalar çoğunlukla İslami konulardaki hassasiyeti korumakta ve temel kaynaklara bağlı kalmaktadır. Yalnızca bu bilgileri sunum biçimleri, hedef kitlelerinin ihtiyaçlarına göre farklılaşmaktadır.

2.2.4. Kaynak Kullanımında Benzerlik ve Farklılıklar

DİYK fetva metinlerinde birincil İslami kaynaklar doğrudan ve detaylı bir şekilde referanslandırılmaktadır. Fetvalarda Kur'an ayetleri, hadisler ve fıkıh kitaplarına spesifik atıflar görülmektedir. (“Buhârî, Savm, 63 [1985]; Müslim, Sıyâm, 147 [1144]”, “Kâsânî, Bedâi', 2/164-165” gibi). Bu referansların künyeleriyle detaylandırıldığı gözlemlenmektedir. ChatGPT'nin kaynaklara atıf yaklaşımında daha genel ifadelerin tercih edildiği görülmektedir. Spesifik referanslar yerine “İslam hukukunda”, “Hadislerde belirtildiği üzere” gibi ifadelerle genel kaynak gösterimlerine başvurulmaktadır. Hadislerden doğrudan alıntılar “Peygamber Efendimiz (s.a.v.) buyurmuştur ki...” şeklinde yapılmakta, ancak detaylı referans bilgisi sunulmamaktadır. Gemini'nin kaynak gösteriminde kurumsal otoritelere daha sık atıf yapıldığı tespit edilmektedir. (“Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu konudaki görüşü...”, “Din İşleri Yüksek Kurulu'nun kararına göre...”). Ayrıca sıkça “Daha detaylı bilgi için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi internet sitesini ziyaret edebilirsiniz” gibi yönlendirmelerde bulunmaktadır. Copilot'un kaynak gösterimi en

minimal düzeyde gerçekleştirilmektedir. Genellikle doğrudan hüküm verilmekte ve kaynak belirtme ihtiyacı duyulmamaktadır. Referans gerektiren durumlarda “İslam'da” veya “dinî açıdan” gibi genel ifadelerle yetinilmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma kapsamında yapılan analizler, içerik, metodoloji, dil ve kaynak kullanımı bakımından önemli bulgular ortaya koymuştur. İçerik bakımından, temel dinî hükümlerde genel bir mutabakat gözlenirken, detaylı meselelerde ve metodolojik yaklaşımlarda önemli farklılıklar tespit edilmiştir. DİYK fetvalarıyla en fazla benzerliği Copilot gösterirken, en fazla farklılığı ChatGPT göstermiştir. Ancak özellikle belirtmek gerekir ki, Gemini her ne kadar bazı konularda kısmen farklı görüşler sunsa da cevaplarında DİYK'yi referans alan açıklamalara en çok yer veren ve çoğunlukla DİYK'nin web sitesine yönlendirme yapan uygulama olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, Gemini'nin kurumsal kaynaklara verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

188 | db

İbadetler özelinde yapılan karşılaştırmalı analizde en fazla benzerlik namaz konusunda görülürken en fazla farklılık kurban konusunda gözlemlenmiştir. Namaz konusunda özellikle dövme, işitme engellilerin namazı ve imama uyma gibi konularda benzer yaklaşımlar sergilenirken, kurban konusunda gebe hayvanın kurban edilmesi, kurban etlerinin vekâleten kasaplara verilmesi gibi meselelerde önemli görüş ayrılıkları tespit edilmiştir. Metodolojik yaklaşımlar incelendiğinde DİYK'nin öncelikle hükmün verilmesi, ardından delillerin sıralanması şeklinde sistematik bir düzen izlediği görülmektedir. ChatGPT konuları alt başlıklar halinde organize etmekte ve örneklerle zenginleştirmektedir. Gemini'nin metodolojisinde DİYK referanslarını kullanma eğilimi belirgin şekilde gözlemlenmektedir. Ayrıca konuyla bağlantılı sorular üzerinden de açıklamalara sıklıkla yer verdiği görülmüştür. Microsoft Copilot ise en minimal yaklaşımı sergilemiş, genellikle doğrudan soruya cevap vermiştir. Cevabına ilişkin referanslara veya konuya açıklık getirecek detaylara yer vermemiştir. Dil ve üslup açısından DİYK akademik ve resmi bir dili tercih ederken, ChatGPT öğretici ve sistematik bir üslup benimsemekte, Gemini daha çok samimi ve interaktif bir dil kullanmakta, Copilot ise en yalın ve özlü anlatımı tercih etmektedir. Kaynak kullanımında DİYK'nin titiz akademik yaklaşımı ve

sistemantik referans verme pratiği öne çıkarken, yapay zekâ uygulamaları arasında farklı düzeylerde kaynak kullanımı gözlenmiştir.

Bu çalışmanın, sonuçları doğrultusunda geliştirilen önerilerin başında yapay zekâ uygulamalarının dinî konulardaki güvenilirliğinin artırılması gelmektedir. Bu kapsamda klasik İslami kaynakların veri tabanlarına sistemantik entegrasyonunun sağlanması, mezhep görüşlerinin dengeli temsili için özel algoritmaların geliştirilmesi ve fetva usulüne uygun cevap üretme mekanizmalarının oluşturulması önem arz etmektedir. Kullanıcı güvenliği perspektifinden değerlendirildiğinde, uygulamaların dinî konulardaki sınırlılıklarının açıkça belirtilmesi gerektiği görülmektedir. Bununla birlikte karmaşık dinî meselelerde uzman görüşüne yönlendirme mekanizmalarının geliştirilmesi ve hatalı fetva verme riskini minimize edecek kontrol sistemlerinin oluşturulması faydalı olacaktır. Akademik araştırmalar bağlamında ele alındığında, farklı yapay zekâ uygulamalarının dinî konulardaki performanslarının düzenli olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca uygulamaların öğrenme ve adaptasyon süreçlerinin dinî hassasiyetler gözetilerek izlenmesi ve dijital fetva mekanizmalarının gelişimi için disiplinlerarası çalışmaların desteklenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu araştırma, yapay zekâ uygulamalarının dinî sorulara cevap verme kapasitelerini ortaya koyarken, aynı zamanda bu alandaki sınırlılıkları ve geliştirilmesi gereken yönleri de belirlemektedir. Araştırma bulguları, yapay zekâ teknolojisinin dinî bilgi üretimi ve paylaşımında tek başına bir fetva kaynağı olarak görülmemesi gerektiğini, ancak yardımcı bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Gelecek çalışmaların, özellikle yapay zekâ uygulamalarının dinî konulardaki güvenilirliğini artırmaya ve kullanıcı güvenliğini sağlamaya odaklanması önerilmektedir.

Kaynakça

- Altun, Muhammed Latif. "Yapay Zekâ Üzerine Fıkhî Bir Analiz". *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (2024), 227-249. <https://doi.org/10.58852/dicd.1386730>
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006.
- Bozkurt, Emine. "Dijital Çağda İslam: E-Cihad Online Fetvalar ve Siber İslami Çevreler". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2020), 293-296. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mediad/issue/58762/821456>
- Bunt, Gary R. *Islam in the Digital Age E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments*. London: Pluto Press, 2003. <http://redouan.larhzal.com/wp-content/uploads/2015/05/Islam-in-the-Digital-Age.pdf>

- Çoştı, Kamil. "2012-2015 Yılları Arasında Din İşleri Yüksek Kurulu'na İntikal Eden Soruların Yaygın Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2017), 1061-1082. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.342315>
- Çuhadar, Mustafa. "Dijitalleşen Din ve Diyanet". *Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)*. ed. Mete Çamdereli vd. 175-222. İstanbul: Köprü Kitapları, 2015.
- Dadaş, Mustafa Bülent. "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25 (2015), 37-74.
- Demir, Abdullah. "İslam Hukukuna Göre Yapay Zekânın Hukuki Kişiliği, Sorumluluğu ve Etik Yönü". *Journal of Quranic Studies and Modern Science* 5/9 (2024), 30-41.
- DİB. "Fetvâ Usulü". *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 2018. Erişim 3 Kasım 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/FetvaYontem>
- DIYK. "Afetzedeler için zekât parasıyla barınma yerleri (konteyner, çadır, konut) yapılması caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 15 Şubat 2023. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1094/afetzedeler-icin-zekat-parasiyla-barinma-yerleri-konteyner-cadir-konut-yapilmasi-caiz-midir>
- DIYK. "Bankada vadeli hesapta bekletilen para ile hac yapılır mı?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/560/bankada-vadeli-hesapta-bekletilen-para-ile-hac-yapilir-mi>
- DIYK. "Bedeninde dövme bulunan kişinin namazı geçerli olur mu?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 9 Ağustos 2019. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1033/bedeninde-dovme-bulunan-kisinin-namaz-gecerli-olur-mu>
- DIYK. "Cuma günleri oruç tutmanın hükmü nedir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/477/cuma-gunleri-oruc-tutmanin-hukmu-nedir>
- DIYK. "Fakir insanların yaşadığı bölgelerde 'su kuyusu' açılması için bir hayır kurumuna yapılan bağış, zekât yerine geçer mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 1 Şubat 2023. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1129/fakir-insanlarin-yasadigi-bolgelerde-su-kuyusu-acilmasi-icin-bir-hayir-kurumuna-yapilan-bagis-zekat-yerine-gecer-mi>
- DIYK. "Gebe hayvanın kurban edilmesi caiz midir? Kurbanlık hayvanın kurban edilmeden önce doğurması durumunda ne yapılmalıdır?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 23 Kasım 2022. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/714/gebe-hayvanin-kurban-edilmesi-caiz-midir-kurbanlik-hayvanin-kurban-edilmeden-once-dogurmasi-durumunda-ne-yapilmalidir>
- DIYK. "Hacca görevli olarak giden kişinin hac borcu düşer mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/571/hacca-gorevli-olarak-giden-kisinin-hac-borcu-duser-mi>
- DIYK. "İhmal sebebi ile kurban kesmeyen kimse ne yapmalıdır?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/695/ihmal-sebebi-ile-kurban-kesmeyen-kimse-ne-yapmalidir>
- DIYK. "İhramsız olarak Mekke'ye girmenin hükmü nedir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 0 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/586/ihramsiz-olarak-mekkeye-girmenin-hukmu-nedir>
- DIYK. "İmama uyan kimse nasıl niyet eder?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/252/imama-uyan-kimse-nasil-niyet-eder>

- DIYK. "İşitme engelliler namaz kılarken kıraat ve tesbîhati nasıl yaparlar?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/148/isitme-engelliler-namaz-kilarken-kiraat-ve-tesbihati-nasil-yaparlar>
- DIYK. "Kadınların, ziyet eşyasından zekât vermeleri gerekir mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 01 Şubat 2023. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/407/kadinlarin-ziyent-esyasindan-zekat-vermeleri-gerekir-mi>
- DIYK. "Kur'a sistemi dışında hacca gidebilmek için farklı yöntemlere başvurmak caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/573/kura-sistemi-disinda-hacca-gidebilmek-icin-farkli-yontemlere-basvurmak-caiz-midir>
- DIYK. "Kurban bayramı günü kurban kesilmeden önce bir şey yememenin dinî dayanağı var mıdır?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/677/kurban-bayrami-gunu-kurban-kesilmeden-once-bir-sey-yememenin-dini-dayanagi-var-midir>
- DIYK. "Namaz hangi hâllerde bozulabilir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/183/namaz-hangi-hallerde-bozulabilir>
- DIYK. "Oruç tutmakla yükümlü olmanın şartları nedir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/459/oruc-tutmakla-yukumlu-olmanin-sartlari-nedir>
- DIYK. "Uçakla seyahat eden oruçlu kişi iftarını nereye göre yapar?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/540/ucakla-seyahat-eden-oruclu-kisi-iftarini-nereye-gore-yapar>
- DIYK. "Unutarak yiye kişiye oruçlu olduğunun hatırlatılması gerekir mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/480/unutarak-yiye-kisiye-oruclu-oldugunun-hatirlatilmasi-gerekir-mi>
- DIYK. "Vekâleten kurban kesen hayır kurumları dağıtamadıkları ve telef olma ihtimali olan etleri daha sonra mislini almak üzere kasaplara verebilirler mi?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 17 Mayıs 2023. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/700/vekaleten-kurban-kesen-hayir-kurumlari-dagitamadiklari-ve-telef-olma-ihtimali-olan-etleri-daha-sonra-mislini-almak-uzere-kasaplara-verebilirler-mi>
- DIYK. "Zekât kimlere verilmez?" *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. 12 Temmuz 2017. Erişim 7 Aralık 2024. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/432/zekat-kimlere-verilmez>
- Efe, Ahmet. "Yapay Zekâ Risklerinin Etik Yönünden Değerlendirilmesi". *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi* 3/1 (2021), 1-24.
- Elmahjub, Ezieddin. "Artificial Intelligence (AI) in Islamic Ethics: Towards Pluralist Ethical Benchmarking for AI". *Philosophy & Technology* 36/4 (2023), 73-88. <https://doi.org/10.1007/s13347-023-00668-x>
- Geraci, Robert M. "Apocalyptic AI: Religion and the Promise of Artificial Intelligence". *Journal of the American Academy of Religion* 76/1 (2008), 138-166.
- Görgülü, Ülfet - Kesgin, Sena. "Yapay Zekâ Robotlara Ahlâki ve Hukuki Statü Tanınması Problematikliği -İslam Ahlâkı ve Hukuku Açısından Bir Değerlendirme-". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 37-65. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.1010399>
- Kafalı, Hasan. "Yapay Zekâ, Toplum ve Din'in Geleceği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019), 145-172. <https://doi.org/10.17120/omuifd.470376>

- Karimullah, Suud Sarim. "The Application of Artificial Intelligence in Islamic Law Discovery". *Mutawasith Jurnal Hukum Islam* 6 (2023), 109-121. <https://doi.org/10.47971/mjhi.v6i2.748>
- Kausar, Shabana vd. "Analysis of the Islamic Law and Its Compatibility with Artificial Intelligence as a Emerging Challenge of the Modern World". *Annals of Human and Social Sciences* 5/1 (2024), 99-114. [https://doi.org/10.35484/ahss.2024\(5-1\)10](https://doi.org/10.35484/ahss.2024(5-1)10)
- Kaya, Emine. "Türk Halk Dindarlığının Diyanet Medyasına Yansımaları". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2019), 267-286.
- Kim, Jin K. vd. "Chatgpt and Large Language Model (LLM) Chatbots: The Current State of Acceptability and a Proposal for Guidelines on Utilization in Academic Medicine". *Journal of Pediatric Urology* 19/5 (2023), 598-604. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2023.05.018>
- Lane, Justin E. *Understanding Religion Through Artificial Intelligence: Bonding and Belief*. London: Bloomsbury Academic, 2021.
- Menekşe, Ömer. "Fıkıh ve Fetva Anlayışının Yayılmasında Bilgi ve İletişim Teknolojilerinden Faydalanma: Bir Teknoloji Uzmanının Görüşü". *Diyanet İlmî Dergi* 53/1 (2017), 131-154. <https://doi.org/10.61304/did.383149>
- Pirim, Harun. "Yapay Zekâ". *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* 1/1 (2006), 81-93. <https://doi.org/10.19168/jyu.72783>
- Polat, Ali vd. "An Inquiry into the Application of Artificial Intelligence on Fatwa". *Digital Transformation in Islamic Finance*. London: Routledge, 2022.
- Singler, Beth. "An Introduction to Artificial Intelligence and Religion For the Religious Studies Scholar". *Implicit Religion* 20 (2018), 215-231. <https://doi.org/10.1558/imre.35901>
- Şencan, Hüner. *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005.
- Wang, Zichong vd. "History, Development, and Principles of Large Language Models: An Introductory Survey". *AI and Ethics* (2024) <https://doi.org/10.1007/s43681-024-00583-7>
- Yaman, Ahmet. "T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Yöntemi". *Diyanet Araştırma İlmî Dergi* 1/1 (2019), 294-344.
- Yao, Yifan vd. "A Survey on Large Language Model (llm) Security and Privacy: The Good, the Bad, and the Ugly". *High-Confidence Computing* 4/2 (2024), 100211. <https://doi.org/10.1016/j.hcc.2024.100211>
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6., 2008.

